

Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος

Έλεγχος της αναξιοπιστίας των πηγών

Προσφάτως κυκλοφόρησε νέα μελέτη για το εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος, του κ. Δημητρίου Σοφιανού: «Η Μονή του Οσίου Λουκά, Έλεγχος και Κριτική της Αξιοπιστίας και Ερμηνείας των Πηγών», Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά (του Κέντρου Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών), τόμος 4ος (1992), σελ. 19-80 και πίνακες Α'-ΚΓ'¹.

Το εκκλησιαστικό συγκρότημα συνίσταται σήμερα από δύο ναούς, την *Παναγία* και το *Καθολικό του Οσίου Λουκά* και αποτελεί ασφαλώς το φραϊότερο και σπουδαιότερο μνημείο της μεσοβυζαντινής περιόδου στον Ελλαδικό χώρο: έχει απασχολήσει τους σημαντικότερους βυζαντινολόγους των τελευταίων εκατό ετών και έχει αποτελέσει το θέμα πολλών επιστημονικών δημοσιεύσεων².

Ο γράφων ασχολήθηκε από μακρού και επισταμένως με το θέμα της *Αρχιτεκτονικής* του συγκροτήματος, εδημοσίευσε δε συναφείς μελέτες κατά τα τελευταία χρόνια³, εις τις οποίες περιγράφονται *ανακαλύψεις υπαρκτών*, και άρα αναμφισβήτητων στοιχείων⁴ της *δομικής υφής* του συγκροτήματος, που οδούντι στις εξής διαπιστώσεις: 1.-Ότι μέσα στον *Ναό της Παναγίας* υπάρχουν τμήματα προηγουμένου ναού, που δεν μπορεί να είναι άλλος από την *Αγία Βαρβάρα*. 2.-Μέσα στο *Καθολικό* υπάρχει πολύ μεγάλο τμήμα παλαιότερου ναού, που δεν μπορεί να είναι άλλος από το *Ευκτήριον*, διότι το *Καθολικό* εχτίστηκε ακριβώς στη θέση του εν λόγω ναού, το εχρησιμοποίησε ως σκελετό το το περιεβαλε ως πυρήνα. 3.-Η σειρά κατασκευής των τεσσάρων πλάνων, και όχι δύο, όπως ενομιζέτο, ναών προκύπτει φυσιολογικά από τις *υπαρκτές* αλληλουχίες και υπερακλύψεις, ειδή δε η εξής: α.-Πρώτος χτίζεται ο *Ναός της Αγίας Βαρβάρας*,

με στενό νάρθηκα. β.-Ακολουθεί το *Ευκτήριον*, ένας πολύ μεγάλος διώροφος ναός του μεταβυζαντινού τύπου ελευθέρου σταυρού, παρόμοιος σε τύπο και μέγεθος με τη γειτονική *Παναγία της Σκριπούς*. Το *δίδυμο* των δύο ναών πληροί την διάταξη *μαρτύριου και ναού*, που αρμόζει στις περιπτώσεις των ταφικών μνημείων των μαρτύρων και θαυματουργών αγίων. γ.-Μεγεθύνεται ο ναός της *Αγίας Βαρβάρας* στον σημερινό ναό της *Παναγίας*, κυρίως δε δημιουργείται ενδιάμεσως ένας κοινός χώρος προσκυνήσεως της *Λάρνακας* του Οσίου, ο χώρος «Λ», προσπελάσιμος από τους δύο ναούς *Παναγία* και *Ευκτήριον*. Προς τον σκοπό αυτό ο παλαιός ναός της *Αγίας Βαρβάρας* επιμηκύνεται προς δυσμάς, μετατρέποντας τον προηγούμενο στενό *νάρθηκα* στην υπάρχουσα δικιά του *λιτή της Παναγίας*. Η αποκαλυφθείσα το 1964 πλινθοπερίβλητη λιθοδομή, με χρήση ψευδοκουφικών διακοσμήσεων τόσο για τον ναό της *Παναγίας* όσο και για τον δυτικό τοίχο του χώρου «Λ», αποδεικνύουν τη σύγχρονη κατασκευή τους. δ.-Το καινούριο *δίδυμο* των δύο ναών, *Παναγίας* και *Ευκτηρίου*, και το κοινό *προσκυντήριο* ελειτούργησε για ένα χρονικό διάστημα, έως ότου οι μοναχοί διέφυγαν το *Ευκτήριο* εις το σημερινό *Καθολικό*. Αυτό ορίζει η *δομική υφή* και *αλληλουχία των κτηρίων* και η *αρχιτεκτονική τους ερμηνεία* και είναι *αναμφισβήτητη*. Εάν τώρα ζητηθεί να τοποθετηθούν τα γεγονότα αυτά μέσα στον χρόνο, η συμβολή κειμένων είναι απαραίτητη. Στις πρώτες δημοσιεύσεις του γράφοντος (*Ca. Arch.*, 38, 1990 και *Αρχαιολογία*, 36, 1990) χρησιμοποιήθηκαν όσα κείμενα κρίθηκαν χρήσιμα⁵, προτάθηκε δε η εξής χρονολόγησή: 1.-Αρχική *Αγία Βαρβάρα*, 946. 1α.-Ολοκληρωμένη *Αγ. Βαρ-*

βάρα, 955-960. 2.-*Ευκτήριο*, 961-966. 3.-*Παναγία*, 997-1011. 4.-*Καθολικό*, μετά το 1011 έως πριν από το 1048.

Η ανταπόκριση στις διαλέξεις και τα δημοσιεύματα του γράφοντος ήταν θερμώς επανετική, ορισμένοι συνάδελφοι δε έβριξαν την ιδέα οργανώσεως διεθνούς συνεδρίου, όπου θα γίνονταν ανακοινώσεις για τα νέα δεδομένα και συμπεράσματα. Γραπτή ανάρτηση των ανακαλύψεων του γράφοντος δεν δημοσιεύθηκε μέχρι στιγμής.

Όταν φίλοι του γράφοντος επέφεραν τις *αμφιβολίες* ορισμένου κύκλου για τη χρήση των *Υπομνημάτων*, ο γράφων δημοσίευσε αμέσως εις απάντησή την «*Συμπληρωματική Περίληψη*» (*Αρχαιολογία*, 38, 1991), εις την οποία με μόνο βοήθημα τον ΒΙΟ του Οσίου και τη χρονολόγηση της μετακομιδής στο 1011⁷, *ΚΑΙ ΧΩΡΙΣ ΝΑ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΕΙ ΤΑ ΥΠΟΛΟΙΠΑ ΚΕΙΜΕΝΑ, ΜΕ ΤΑ ΟΣΟΙΑ ΔΔΙΚΩΣ ΠΛΕΟΝ ΑΣΧΟΛΕΙΤΑΙ ΔΙΑ ΜΑΚΡΩΝ Ο Κ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ*, κατέληγε και πάλι σε παραπλήσια χρονολογικά συμπεράσματα: 1.-946, 1α.-955-960?, 2.-960-965?, 3.-1000(?)-1011, 4.-Μετά το 1011 και πριν από το 1048.

Στις μελέτες αυτές ο γράφων είχε επισημάνει απ' ενός την ύπαρξη μέσα στο συγκρότημα τεσσάρων ναών, και τη χρονολογική τους κατάταξη, απ' ετέρου είχε τονίσει την ασυμφωνία των δομικών δεδομένων με το περιεχόμενο του κατ'εξοχήν σημαντικού τροπαρίου: *Ναός εν γεγονότα, κ.λπ.* (*Σοφ. σ. 71*), που τόσο περιπλέκει την ιστορία του Καθολικού: είχε διερευνήσει τις τρεις πιθανές περιπτώσεις εφραμογής του και είχε αποδείξει διά της έπιτον απαγωγής, ότι τούτο δεν μπορεί ν' αναφερόται σ' αυτόν τον ναό⁸. Μια παράρτημα, άλλωστε, *αμφιβολία* είχε διατυπώσει πριν από 20 χρόνια ο σοφός διδάσκαλος όλων μας, την οποία όμως ο κ.

Σοφιανός δεν θέλησε να προσέξει ούτε να σχολιάσει⁹. Η αμφιβολία αυτή για τη γνησιότητα των κειμένων και η προτίηξη για τον έλεγχο του παρατίθεται εντός πλαισίου, ώστε να μη διαφύγει της προσοχής των ενδιαφερομένων:

Εξίζει να συνεχισθεί η έρευνα (των κειμένων) και να γίνει η μελέτη από ειδικό φιλόλογο για να εξακριβωθεί, αν είναι δυνατόν, η αρχική δομή των ακολουθιών αυτών και η ενδεχόμενη μετατροπή τους μέσα στο χρόνο.
Χατζήςδakis, Μ., «Περί Οσίου Λουκά Νεώτερα», *Ελληνικά*, 25, 1972, σελ. 309.

Όταν ο γράφων άκουσε για την εργασία του κ. Σοφιανού, ήλπισε ότι ο αξιότιμος συνάδελφος, ως αρμόδιος φιλόλογος και παλαιογράφος, θα είχε αναλάβει την πρωτοβουλία να πραγματοποιήσει τη διαλεύκανση που εύχεται η ανωτέρω προτίηξη.

Δυστυχώς όμως, δεν πρόκειται περί αυτού. Ο κ. Σοφιανός αδιαφορεί πλήρως για όλα τα νέα δομικά δεδομένα και απλώς επαναλαμβάνει πολύ γνωστά πράγματα και απόψεις που ήσαν, αλλά και δεν ήσαν, δεκτές μέχρι της παρουσιάσεως των ανακαλύψεων του γράφοντος. Η μελέτη του κ. Σοφιανού έχει έναν χαρακτήρα σαφώς αρνητικό έναντι του γράφοντος, αφού αγνοεί όλα τα νέα στοιχεία που έχουν προσραφεί, και του αφιερώνει μάλιστα 39 ολόκληρες υποσημειώσεις, σε θέματα εσπουδοϊδή, άλλες ολίγων ανακριβείς και άλλες ολίγων ειρωνικές.

Η απάντηση όμως στην εργασία του κ. Σοφιανού είχε ήδη δοθεί, πριν ακόμη ο τελευταίος αποδεδειχθεί στην σύνταξη της, απάντηση που αποτελεί το κύριο θέμα της «Συμπληρωματικής Περίληψης» (*Αρχαιολογία*, 38, '91). Σ' αυτήν αναλύεται, όπως αναφέρθη ήδη, ότι η αρχιτεκτονική ιστορία του συγκροτήματος είναι θέμα δομικής και ρυθμολογικής έρευνας και όχι οι μόνες γραπτές πηγές που πράγματι χρειάζονται είναι ο ΒΙΟΣ και η χρονολόγηση της μετακομιδής των Λειψάνων του Οσίου εις το 1011.¹⁰

Ο κ. Σοφιανός όμως δεν περιορίζεται στα καθαρώς φιλολογικά του έργα, αλλά — παραβιάζοντας την επιτήρηξη που εξακοντίζει προς άλλους (σημ. 1) — προχω-

ρεί προς γνωστικές περιοχές, όπως η αρχιτεκτονική, η δομική και η ρυθμολογία, των οποίων δεν ήταν γνωστός μέχρι σήμερα ως θεράπων και μιστής, ελπίζοντας ότι *χειρόγραφο κείμενα*, δηλαδή έργα υποκείμενα σε μεταλλαγές μέσα στο χρόνο, είναι δυνατόν να ανατρέψουν *αντικειμενικά δομικά δεδομένα*, εμφανή και αμετάλλακτα μέσα στο σώμα ενός μνημείου. Αποκαλύπτεται έτσι ότι σκοπός του κ. Σοφιανού δεν ήταν η φιλολογική ανάλυση των κειμένων, όπως δηλώνει ο τίτλος της εργασίας του, αλλά ο ενταφιασμός των δομικών συμπερασμάτων του γράφοντος με πρόχειρες αρχιτεκτονικές αναφορές — τη σοβαρότητα των οποίων ο γράφων αποφεύγει να κρίνει —, κυριότατα δε η πάση θυσία συγκράτηση της χρονολόγησής 1011 για το Καθολικό, ενώ η όλη δομική σύνθεση του συγκροτήματος βοά ότι αυτή αντιστοιχεί στο Προσκυνητάριο της Λάρνακας, και κατά πρόεκταση στην Παναγία. Παρατίθενται μερικά δείγματα, επι-τροχάδην:

— Χωρίς καμία ανάλυση και δικαιολογία χρησιμοποιεί και αυτός τα *Υπομνήματα*, για να συμπεράνει λανθασμένα ότι ο σπουδαίος ναός που αναφέρεται σ' αυτά είναι το Καθολικό και όχι το Ευκτήριο (Σοφιανός, σελ. 50)¹⁰, το οποίο φαντάζεται ως έναν απλό ευκτήριο οίκο (σελ. 50), καθ' ην στιγμή μεγάλα τμήματά του υπάρχουν ακόμη *κατά χώραν*, όπως απεκάλυψε η δομική έρευνα.

— Τα περί ναών της Παναγίας ως πρώτου ή δευτέρου (σελ. 51) αποδεικνύουν πλήρη παρανόηση των όσων έχουν εκθέσει κατά καιρούς πολλοί ιστορικοί της Τέχνης και ο γράφων. Πέραν του γεγονότος ότι κατά τον ΙΗ' αι. δεν υπήρχε ακόμη αρχαιολογικό ενδιαφέρον για τέτοιες παρατηρήσεις.

— Με ιδιαίτερη φαντασία περιγράφει τον αρχικό τάφο του Οσίου και τη μετατροπή του από τον Κοσμά (σελ. 57).

— Θεωρεί *μισοτελειωμένο* (σελ. 58) τον ναό της Αγίας Βαρβάρας, από την αρχή της ανεγέρσεώς του (946; ή 950, Σοφιανός) έως το 955), ως εάν μπορούσε να υπάρξει μια μοναστική κοινότητα σονοδήςποτε ταπεινή, χωρίς εν ενεργεία *Κυριακόν*, θέση που απαιτεί την ανέγερση και αποπε-

ράτωση της πρώτης Αγίας Βαρβάρας όσο το δυνατόν ενωρίτερα (946; 947; 948:)¹¹.

— Δεν μας εξηγεί πώς οι σιμιο-ναστές του Οσίου *μεταβάλλουν* εις *ευκτήριον* το κελί με τον τάφο του (σελ. 58).

— Δεν δέχεται το *ευκτήριον* ως διώροφο κτίσμα (σελ. 62, 67, 73). Ίσως δεν έχει προσέξει την σπουδαία παρατήρηση του Ξυγγούλου¹², ότι ο χώρος «Λ» θα μπορούσε να είναι κόγχη παρεκκλησιού πριν από την ανέγερση του Καθολικού. Ο χώρος «Λ» όμως ενυφίσταται στη στάθμη της Παναγίας, που αντιστοιχεί στο ανώγειον ενός διώροφου Ευκτηρίου.

— Με προφανή έλλειψη κατασκευαστικής πείρας — με λύπη γράφεται τούτο — φαντάζεται ότι είναι δυνατόν όλα τα νέα κτίσματα των συμφωνοστών, ήτοι τελειοποίησης και διακόσμησης της Αγίας Βαρβάρας, ανέγερση των κελίων και ανοικοδόμηση του τερστίου Ευκτηρίου, να έγιναν σε σύντομο χρονικό διάστημα, πιθανόν και στον ίδιο χρόνο μέσα (σελ. 63).

— Αντιθέτως για την ανοικοδόμηση της αρχικής Αγίας Βαρβάρας φαντάζεται διάρκειά μερικών ετών (σελ. 56).

— Δεν μας εξηγεί σε ποια δομικά δεδομένα στηρίζεται το αφοριστικό απόφθεγμα, ότι *αναμφισβήτητα ο καινός ναός του Φιλοθέου ταυτίζεται προς το νέο Καθολικό* (σελ. 76).

— Δεν κατανοούμε πώς είναι δυνατόν το *προσφερόμενο ομοίωμα* (νότιος τοίχος του χώρου «Λ») να παριστά το *νέο Καθολικό της Μονής* (σελ. 77), όταν διαθέθει έναν απλό τρούλλο με τέσσερα παράθυρα και παριστά ένα απλό δομικό κτήριο με δικλινή κατά μήκος στέγη. Τέτοιες παραστάσεις είναι συνήθως σχετικές παραστατικές, απαντώντες δε *σχηματικές και συμβατικές* (Σοφ. σελ. 77), αλλά όχι πέραν ενός λογικού ορίου. Άλλωστε, αν ο κ. Σοφιανός είχε διαβάσει τη σχετική ανάλυση (*Αρχαιολογία*, 36, σελ. 25, § 7. Οι υπονοηφιακές του χώρου «Λ»), θα έβλεπε ότι η παράσταση του ναού ανήκει στη φάση των τοιχογραφιών που αντιστοιχεί στην κατάσταση του χώρου «Λ» πριν από την ανέγερση του Καθολικού.

Εφόσον λοιπόν ο κ. Σοφιανός αισθάνεται ικανός να χειρισθεί θέματα δομικής έρευνας και θέλει ν' αντικρούσει μια δομική μελέτη,

θα ήταν σκόπιμο, αντί να χρησιμοποιήσει την αρνητική και αντιπολιτευτική μέθοδο του «δεν μπορεί να είναι έτσι», με μοναδικό στοιχείο χειρόγραφο κείμενα που έχουν ήδη αμφισβητηθεί προ εικοσαετίας, να προχωρήσει με τη θετική μέθοδο του «δεν είναι έτσι αλλά έτσι». Γ' αυτό όμως θα πρέπει να προσαγάγει δικές του ερμηνείες στα *υπαρκτά δομικά δεδομένα*, τα οποία απεκάλυψε ο γράφων. Παρατίθενται μερικά από τα πιο χτυπητά τέτοια δεδομένα και παρακαλείται ο κ. Σοφριανός να καταθέσει τις αντίστοιχες δικές του επιστημονικές ερμηνείες. Δηλαδή πώς ερμηνεύει (παράγραφο από την *Αρχαιολογία*, 36, 1990):

1.-Το τοιχισμένο άνοιγμα στον δυτικό τοίχο του *Ναού της Παναγίας* (Γ, 1, α); 2.-Την υψηλότερη στάθμη της θολοδομίας της *Λιτής* από το κατώφλιο του εν λόγω ανοίγματος (Γ, 1, α); 3.-Την διαφορά στάθμης των υφαιδιών των τώξεων της *Λιτής* (Γ, 1, γ); 4.- Την κατασκευή γωνίας με ισχυρούς γωνιολίθους στη βόρεια όψη του ναού της Παναγίας (Γ, 1, β); 5.-Την αδόκιμη κατασκευή της Β.Δ. γωνίας της *Λιτής* (Γ, 1, β); 6.-Τη διαφορά διαστάσεων της νότιας θύρας της *Λιτής* από όλες τις άλλες και το πράσινο μαρμάρينو βύρωμα, διάφορο από όλα τα άλλα (Γ, 1, δ)¹³; 7.-Την ομοιομορφία πλινθοπεριβλήτης τοιχοδομίας του *Ναού της Παναγίας* και του χώρου «Λ» (Γ, 3, ι); 8.-Την ιδιόμορφη κατασκευή του χώρου «Λ», με τόξα ανίσου πλάτους, που μαρτυρούν μια συγκεκριμένη κτηριολογική βούληση, για τη σύνθεση ειδικού χώρου εκθέσεως κάποιοι μόνιμου αντικειμένου (Δ, 9); 9.-Τη διαφορά κατασκευής των σταυροβόλων του χώρου «Λ» (Γ, 1, ε); 10.-Την έλλειψη νωπογραφίας στο ανατολικό σταυροβόλο του χώρου «Λ» (Γ, 1, ε); 11.-Τη σπουδαιότερη σημασία *απόκλιση* «δ» μεταξύ της δυτικής προσόψεως της *Λιτής* και εκείνης του χώρου «Λ» (Γ, 3, ιν); 12.-Τη διαφορά πάχους 56 εκ. μεταξύ των ανατολικών τοίχων του *Καθολικού* και όλων των άλλων (*Cah. Arch.* 38, 1990, σελ. 113, § 16); 13.-Την ύπαρξη εις βάθος 56 εκ. δευτέρου υπέρβυθου στο παραθύρακι της αποκλεισμένης μικρής κρύπτης του *Καθολικού* (*Cah. Arch.*, 38, 1990, σ. 113, § 16); 14.-Τα τοι-

χισμένα παράθυρα και φεγγίτες στους τοίχους του κυρίου ναού του *Καθολικού*, εμφανή από ρωγμές στις νωπογραφίες των τεισερών γωνιαίων διαμερισμάτων (Γ, 6 κ, κα)¹⁴; 15.-Γιατί η Κρύπτη έχει βατό τμήμα σε σχήμα ελευθέρου σταυρού και περιβάλλεται από μη επισκέψιμους τυφλούς χώρους (Γ, 5 στ); Για να μη μακρηγορούμε, ες διατυπωθεί ένα τελευταίο αλλά καιρίον ερώτημα:

16: Γιατί οι αρχιτέκτονες του *Καθολικού* υποχρεώθηκαν να κατασκευάσουν τον νότιο τοίχο του υπερώου της *Λιτής*, ώστε να ολοκληρώσουν τις επιθυμητές διαστάσεις του νέου κτηρίου (*Αρχαιολ.*, 38, σελ. 79, §9), και γιατί η κατασκευή αυτή περιορίστηκε στον άνω όροφο και δεν συμπληρώθηκε και το ισόγειο; οπότε θα εξαφανίζε και τον χώρο «Λ»;

Ο γράφων προσφέρει ειλικρινώς και φιλικότατα να συντροφεύσει τον κ. Σοφριανό σε μια επίτοπου επίσκεψη και *ανάκριση* του μνημείου. Εάν ο κ. Σοφριανός προτιμά, ες συνδυεσθεί από άλλον αρχιτέκτονα, όχι όμως *θεωρητικό*, αλλά *αρχιτέκτονα με μεγάλη πείρα κατασκευής*. Και εάν δεν έχει νέες ερμηνείες να δώσει στα αδιαμφισβήτητα δομικά δεδομένα, τούτο θ' αποτελέσει πρόοδο στον τομέα της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής. Εάν όχι, θα πρέπει να εκδώσει νέο πόντημα, όπου, ακολουθώντας την προτροπή του σεβαστού κ. Μ. Χατζηδάκη, να διαλευκάνει, ως φιλόλογος και παλαιογράφος, οριστικές τις μεταλλαγές μέσα στον χρόνο των αμφισβητούμενων κειμένων.

Κατά το διάστημα αυτό, η ανά χειράς εργασία του κ. Σοφριανού δεν θα πάει χαμένη. Θα αποτελέσει άριστο όργανο προπαγάνδας και αντιπολιτεύσεως στην προσπάθεια να ενταφιασθούν και να αψηγηθούν οι ανακαλύψεις του γράφοντος, οι οποίες αντιπροσωπεύουν τη φωνή τ' ίδιου του μνημείου, που πρόσφατα μας εκμυστηρεύθηκε την ιστορία του¹⁵.

Παύλος Μ. Μυλωνάς

Ομότ. Καθηγητής ΑΣΚΤ

Σημειώσεις

1. Στην πρώτη παράγραφο περιλαμβάνεται η φράση: *Η ανέλεγκτη και άκριτη χρήση των τηγνών η και η παρερμηνεία τους, πράγματα*

που κατά κανόνα οφείλονται σε άγνοια και σπαιώτερα και σε άλλου είδους σκοπιμότητες. Η πρώτη από τις δεν τμήα του υπόλοιπου επιστημονικού κείμενου, αποδεικνύει να προέρχεται από τη γραφή του κ. Σοφριανού. Τις οίει δε ως παρεϊσφόρησε στο κείμενο του. Γενικώς πάντως, ες λέγει ότι παρόμοια «κοιμολογία» μεταξύ επιστημονών μάλλον δεν συμβάλλουν στην προαγωγή της επιστήμης: ισως μόνον προεριστούν για την εκκόνωση ψυχολογικών προβλημάτων των εκόνωτων συκτών τους.

2. Βλ. σχετική βιβλιογραφία στο: ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., «Δομική Έρευνα στο Εκκλησιαστικό Συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκικός», *Αρχαιολογία*, 36 (Σεπτ. 1990), σελ. 28, υποσημ. 15.

3. ΜΥΛΩΝΑΣ, Π., 1.-Παρατηρήσεις στη Άπτη της Παναγίας του Οσίου Λουκά, Έξδωμο Συμπόσιο Βυζ. και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία), Πρόγραμμα και Περίληψη Ανακοινώσεων, Αθήνα 1987, σελ. 52-54. 2.-Δομικές Φάσεις του Συγκροτήματος του Οσίου Λουκά Φωκικός, Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία), Πρόγραμμα και Περίληψη Ανακοινώσεων, Αθήνα 1990, σελ. 54-55. 3.-Δομική Έρευνα στο Εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκικός, *Αρχαιολ.*, 36, Σεπτ. 1990, σελ. 6-30.

4. «Gavits ap'ieniens et Litae byzantines. Observations ponant les mesures des Sarcophages», *Phocidae. Ca. Arch.*, 39 (1990), σ. 99-122. 5.-Δομική Έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκικός - Συμπληρωματική Περίληψη, *Αρχαιολ.*, 38, Μάρτιος 1991, σ. 78-80.

6. Στις αναφερθείσες ερευνητικές μελέτες της σπ. 3 παρουσιάζονται ες σχέδια και φωτογραφίες των άλλων σταυρών.

7. Α κείμενα αυτά, όσον εστρήσαν πρόσφατα διακτοική εργασία, δεν προκάλουν την επικρίση του κ. Σοφριανού.

8. Το όλο κεφάλαιο τιλοφορείται: «Δ. Νέες προτάσεις χρονολογήσεως» (*Αρχαιολ.*, 36, 1990, σελ. 20) και «Chronologie probable des constructions», *Arch.*, 38, σελ. 113.

9. Ασχέτι πολύ από το να θεωρείται δεδομένο, όπως μέρητα τον γραφόνα ο κ. Σοφριανός (σελ. 48).

10. Το όλο κεφάλαιο τιλοφορείται: «Δ. Νέες προτάσεις χρονολογήσεως» (*Αρχαιολ.*, 36, 1990, σελ. 20) και «Chronologie probable des constructions», *Arch.*, 38, σελ. 113.

11. Αντιστοιχία παρερμηνείας είχε γίνει με τη μελέτη του γλυπτικού διακόσμου της Παναγίας, όσον θεωρήθηκε ότι ο περιγραφόμενος στα Υπομνήματα μεγάλος ναός ήταν η Παναγία, με αποτέλεσμα να χρονολογηθεί η τελευταία στη δεκαετία του 960, ες κρουαλένη αντίθετα προς το ρυθμιολογικό της φασαγόνημα. Η λανθασμένη αυτή χρονολογήση έχει ενταχθεί στο σπουδαίο σύγγραμμα ΚΡΑΥΤ-HEIMER, R., *Early Christian and Byzantine Architecture*, 4th 1986, σελ. 508, υποσημ. 104.

12. Ερώτημα παραμένει πάντοτε πο ποία χρονική στιγμή της ανεγόμενης ενός κτηρίου ανεγέρεται το ρυθμιολογικό της φασαγόνημα. Ας το τέλος της κατασκευής. Για σπουδαία μνημεία, που μπορούν να επηρεάζουν ρυθμιολογικά την εποχή τους, έχει μεγάλη σημασία η ακρίβης, εάν είναι δυνατόν, χρονολογήση. Για την ιστορία της Αρχιτεκτονικής, όμως, και για τη Ρυθμιολογία, η ακρίβης χρονολογήση ανεγέρσεως του μνημείου δεν είναι σημαντική. Έτσι και η αρχική Αγία Βαρβάρα θα μπορούσε να χρονολογηθεί προσεγγιστικά

στα ολίγα χρόνια από το 946.

12. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «Η τοιχογραφία του Ιησού του Ναού εις την Μονή Οσίου Λουκά», Δ.Κ.Α.Ε., περ. Δ', 2 (1973-74), σσ. 127-137. Αν η μελέτη αυτή του Ξυγγόπουλου είχε δημοσιευθεί μερικά χρόνια νωρίτερα, ασφαλώς διαφορετικά θα ήταν τα δημοσιεύματα περί της χρονολόγησης του συγκροτήματος, βλ. επίσης Grabar, Α., *Sculptures byzantines du Moyen Age II* (19e-19e siècle), Paris 1976, σ. 51.

13. Τις ανωτέρω παρατηρήσεις είχε ανακινώσει ο γράμματός του Το Σμυρναίο της Χ.Α.Ε., ο δε παρευρισμένος πρόεδρος της Εταιρείας κ. Μ. Χατζιδάκης απεφάνθη ότι: «ο παρατηρητής του κ. Μυλωνά είναι πολύ ανεπαρκής και επικουρασμένος να τις ελέγξει επί τόπου». Ασφαλώς θα υπάγονε αυτής οι μετρήσεις που θα το θιμούσαν.

14. Τα προφάνη αυτά φησιστικά ανοήματα του Εκτερίνου, ορισμένοι σπουδαίοι αρχιτέκτονες και αρχαιολόγοι ήθελαν να ερμηνεύσουν (προσεχώς!) ως «ανακουμιστικά τρέξα». Τίνας πράγματι, όταν οι τοίχοι «α» ανέβει τις περιοχές θέλουν ενίσχυση και όχι ανακούφιση; Γι' αυτό άλλωστε και τα ανοήματα αυτά, όταν έπαισαν να φημισούν το ιστορικό του Εκτερίνου, εστράφησαν ώστε να ενισχύσουν τους φόρους του μεγάλο τρούλλο γυναικείου τείχους του Καθολίκου. Και οι μεν αρχαιολόγοι συγχωρούνται, ως μετριοί της δομικής επιστήμης, οι σπουδαίοι αρχιτέκτονες όμως:

15. Ένα παράδειγμα: κατά μία λύση, έβλεπε παρεπιδημίο καθήγηται, αμφίβολη ελληνο-μαβία, απεφάνθη ότι τα κείμενα του κ. Μυλωνά (ελληνικά, σγγλικά, γαλλικά) are too complicated (όρα ένα κατάλληλο τίποτο), και ότι ο κ. Σοφριανός (ξεζέμει μόνο στα ελληνικά) έχει δικό του όταν το ανάστη της εγγρασίας του κ. Σοφριανό δεν είναι ακόμη κυκλοφορήσιμη για τους θβανείς!

HOSIOS LUKAS, VERIFICATION OF THE UNRELIABILITY OF THE SOURCES

A study of Hosios Lukas was published recently by Dr. D. Sofianos: «The Monastery of Hosios Lukas, Verification and Critique of the Reliability and Interpretation of the Sources» (in greek), *Mesotiorika kai Nea Ellinika* (of the Center for Research into the Medieval and New Hellenism, of the Academy of Athens) vol. 4⁷ (1992), pp. 19-80, and pl. A-K¹.

The famous monastic complex, consisting of the two churches of the *Panagia* and the *Katholikon*, represents the most important and important monument of the Middle Byzantine period in Greece and has been the subject of study by the most eminent Byzantinists of the last hundred years¹. The present author, too, has studied the monastery, specifically its architecture, and published discoveries concerning the structural fabric of the buildings². The indisputable structural evidence reveals that: 1.-within the church of the *Panagia* are the remains of an older building, which could not be other than the *Hagia Varvara* of the *Vita*; 2.-within the *Katholikon* are large parts of an older church, which cannot be other than the *Eukterion* of the *Vita* since it became the nucleus of the subsequent *Katholikon*; 3.-the sequence of construction of these four buildings – not two, as was believed until now – derives naturally from the existing superimposed elements: a.-*Hagia Varvara*, a church with a narrow narthex; b.-the *Eukterion*, a big two-storied church similar in shape and size to the neighbouring *Skripou*; c.-the enlargement of the church of *Hagia Varvara* into the present church of the *Panagia*, by expanding toward the west the narrow narthex of the initial church and creating the existing *Liti*, while simultaneously adding between the two churches a common space for worshipping, namely space *«A»*; d.-the similarity of *cloisonnée* masonry, used for both

the *Panagia* and space *«A»*, proves their simultaneous erection); d.-the *Eukterion* was later absorbed into the *Katholikon*. This is what the structural facts dictate. The chronology of the buildings, however, requires the help of the texts. Thus, in this author's first publication (*Ca. Arch.*, 38, 1990 and *Archeologia*, 36, 1990) texts were used that were thought helpful in dating the buildings as follows: initial *Hagia Varvara*, 946; completed *Hagia Varvara*, 955-960; *Eukterion*, 961-966; *Panagia*, 997-1011; *Katholikon*, after 1011 and prior to 1048. The initial lectures on this material and the subsequent two publications were met with warm response; indeed, some colleagues even proposed to hold an international conference where the new findings could be aired. Since then, no refutation of the findings has been published. Instead, those who apparently disagreed preferred grapevine politics to the presentation of concrete counter arguments. Rumors circulated that several texts used were not trustworthy.

Therefore this author published his «Sympliromatiki Perilipsi» (*Archeologia*, 38, 1991, pp. 78-80) in which the sole textual support was taken from the *Vita* and the dating of the translation of the relics in 1011⁷. The resulting chronology was: *Hagia Varvara*, 946; completed *Hagia Varvara*, 955-960; *Eukterion*, 960-965 (?); *Panagia*, 1000 (?)-1011; *Katholikon*, after 1011, but before 1048. In the aforementioned publications, the author demonstrated not only the existence of four churches and their chronology, but also the discrepancy between the structural facts and the contents of the very important *troparion*: «*Naon se gegonota*» (Sof. p. 71). The author has shown by reduction *ad absurdum* that this *troparion* could not possibly refer to the

It is desirable to continue the examination (of the texts) by a specialist philologist so as to verify, if possible, the initial essence of these *akolouthies* (services) and their possible transformation through time.
CHATZIDAKIS, M., «Peri Osiou Louka Neotera», *ELLENIKA*, 25, 1972, p. 309.

Katholikon (*Archeologia*, 36, 1990, pp. 24-27, § Δ.6-Δ.9)⁸. Moreover, Dr. Chatzidakis perceptively expressed a similar doubt in a wise statement⁹ quoted below (that Mr. Sofianos curiously chose to ignore)¹⁰. When the author learned of the publication by Mr. Sofianos, he hoped that, as a qualified philologist and paleographer, Mr. Sofianos would have taken the initiative to pursue Mr. Chatzidakis' call for someone to sort out the texts. Unfortunately, this was not the case. Mr. Sofianos shows no concern for new evidence but, instead, repeats well-known information that predates this author's discoveries. In fact, he totally ignores those discoveries and their implications, preferring to devote no fewer than 39 footnotes to attack the author on trivial questions, some inaccurately presented.

An answer to Mr. Sofianos predates his study: the main body of the *Sympliromatiki Perilipsi*, (*Archeologia*, 38, pp. 78-80). In that paper, this author underscored the fact that the *architectural history of Hosios Loukas derives solely from its structural details and that the only sources needed are the Vita and the date of the translation of the relics in 1011*. The rest of the texts, which, as Mr. Sofianos declares (p. 36), are only later copies, should be considered as secondary evidence at best. Whatever suppositions this author derived from them always were queried as: «it could be...» or «probably...» or «it might fit...», etc.

Be that as it may, Mr. Sofianos does not even confine himself to texts and their philological criticism, i.e., to his field of expertise. On the contrary, he extends his paper into architectural matters, including structural analysis and style, which suggests that, rather than seeking to clarify questions raised by the texts, he aimed to promote his own architectural hypotheses, however erroneous. A crucial methodological issue arises: Mr. Sofianos apparently believes that handpicked texts, that is, writings that are subject to many changes and corruptions, can negate the hard evidence of stone and its record of construction.

Several inconsistencies in Mr. Sofianos' approach could be singled out, e.g.:

– with no justification (p. 50), Mr. Sofianos uses the *Hypomnema* to conclude that the large church mentioned is the *Katholikon* and not the *Eukterion*¹⁵.

– Mr. Sofianos does not accept that the *Eukterion* was a two-storied building (in this case he probably was not aware of two papers by Xyngopoulos and Grabar¹², suggesting that space *«A»* belongs to the level which corresponds to the second story of the *Eukterion*);

– many other similar inconsistencies are cited in the Greek text of this note.

Since Mr. Sofianos feels competent to deal with structural problems and refute structural arguments, it is regrettable that, instead of adopting an attitude of simple negation («it could not be so...»), he offers no useful positive alternatives («it is not so, but rather it is so...»). Whatever alternatives he or others could propose, however, must take into account the structural-archaeological evidence now available. Should Mr. Sofianos like to take up the challenge, he is invited to interpret the following:

– the blocked opening over the entrance door of the *Panagia*;

– the different level between the sill of this opening and the vaulting system of the *Liti*;

– the very weak construction of the NW corner of the *Liti*;

– the difference in level between the eastern and western impost of the *Liti*;

– the similarity of the *cloisonnée* masonry between the *Panagia* and the space *«A»*¹³;

– the difference in the vaulting of space *«A»*;

– finally, how would Mr. Sofianos interpret the deviation «d» between the facade of the *Panagia* and that of space *«A»* a factor of major importance?

To epitomize the problem, a central question can be posed: why were the architects of the *Katholikon* obliged to demolish the south wall of the *Liti*, in order to achieve the desirable dimension of the new big church? And why did they demolish only the upper level and not the ground level as well, in which case space *«A»* would have been eliminated?

The present author proposes in the spirit of objective inquiry to accompany Mr. Sofianos to Hosios Lukas for a friendly «interrogation» of the monument itself. (Should he prefer to study the buildings with another architect, he could be an architect with extensive structural experience and not solely theoretical knowledge). If Mr. Sofianos can propose alternative answers that accommodate the new technical evidence, he might benefit the history of Byzantine architecture. Alternatively, he hopefully would construct a case, once and for all, the philological and paleographical problems of the textual sources as suggested by Dr. Chatzidakis twenty years ago.

Meanwhile, Mr. Sofianos' recent publication regrettably can serve no useful purpose, other than to feed the gossip mills and obscure the real historical issues raised by Hosios Lukas¹⁴.